

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Onzichtbaar Europa: hoe raken Europese verkiezingen hun tweederangs karakter kwijt?

van der Brug, W.; de Vries, C.

Publication date

2009

Document Version

Final published version

Published in

Socialisme en Democratie

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van der Brug, W., & de Vries, C. (2009). Onzichtbaar Europa: hoe raken Europese verkiezingen hun tweederangs karakter kwijt? *Socialisme en Democratie*, 66(3), 38-44. http://www.wbs.nl/uploads/publicaties/brug_wouter_van_der_en_vries_catherine_de_onzichtbaar_europa_sd2009_3.pdf

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Aan het werk met Europa (2)

Onzichtbaar Europa

Hoe raken Europese verkiezingen hun tweederangs karakter kwijt?

WOUTER VAN DER BRUG & CATHERINE DE VRIES

Dit jaar worden voor de zevende keer rechtstreekse verkiezingen gehouden voor het Europees Parlement. Al bij de eerste editie, in 1979, was Nederland van de partij. Door burgers een stem te geven, zouden ze dichter betrokken raken bij de Europese politiek, zo was de gedachte. Maar een daverend succes werd het niet. In het algemeen voelen Nederlanders zich weinig betrokken bij de Europese politiek. Voor Europese verkiezingen is de interesse gering, de opkomst is laag. Bij Tweede Kamerverkiezingen spelen Europese thema's ook vrijwel geen rol. Zelfs na het luide en duidelijke 'nee' in het eerste Europese referendum in Nederland, op 1 juni 2005, verstomde de discussie over Europese politiek snel. Rond de daaropvolgende Kamerverkiezingen in 2006 werd er over Europa nauwelijks een woord gerept.

In deze bijdrage wordt aan de hand van drie vragen ingegaan op de achtergronden van dit opmerkelijke gebrek aan belangstelling. Hoe komt het dat Europese verkiezingen als non-events worden gezien door journalisten en kiezers en zelfs — al zullen die dat niet snel toegeven — door de politieke partijen? Waarom spelen Europese thema's vrijwel geen rol in

Over de auteurs Wouter van der Brug is hoogleraar *Algemene Politicologie aan de Universiteit van Amsterdam*. Catherine de Vries is *universitair docent Politicologie aan dezelfde universiteit*.

Noten zie pagina 43

Tweede Kamerverkiezingen? En de hamvraag: onder welke voorwaarden zou de apathie ten aanzien van Europese politiek doorbroken kunnen worden?

ONDUIDELIJKHEID EN ONMACHT

Meer dan de helft van de huidige wetgeving in Nederland vloeit direct voort uit verdragen, directieven en overige wetgevende zaken die op Europees niveau tot stand zijn gekomen.¹ We kunnen dus niet zeggen dat Europa onbelangrijk is. Hoe komt het dan toch dat Europese politiek en Europese verkiezingen zo weinig belangstelling oproepen?

De belangrijkste oorzaak ligt waarschijnlijk in het feit dat voor veel burgers onduidelijk is wat er bij Europese verkiezingen precies op het spel staat. De rol van het Europees Parlement is gedurende het laatste decennium duidelijk versterkt, maar in een aantal belangrijke opzichten is het nog steeds geen volwaardig parlement. Het beschikt bijvoorbeeld niet over een initiatiefrecht voor wetgeving. Daar komt bij dat de zetelverdeling binnen het Europees Parlement niet direct van invloed is op de ideologische samenstelling van de Europese Commissie.² Dit laatste feit maakt de totstandkoming van 'Europese regeringsmacht' tot een ondoorgrondelijk proces. De Europese Commissie wordt via een onzichtbaar lobbyproces door de regeringen van de lidstaten samengesteld. De afgelopen twee

termijnen zijn op deze manier Frits Bolkestein en Neelie Smit Kroes naar voren geschoven om namens Nederland bij te dragen aan de privatisering en verzelfstandiging van voorheen publieke sectoren. Hiervoor hadden zij geen enkel kiezersmandaat — noch via nationale verkiezingen, noch via Europese.³

Groot is het contrast met de situatie op nationaal niveau: daar is de samenstelling van de regering immers in afgeleide zin afhankelijk van de samenstelling van de Tweede Kamer. Verder maakt de grootste partij in de Kamer bijna altijd deel uit van de regering en levert deze ook bijna altijd de premier. Ten slotte kunnen ook oppositiepartijen hun controlerende taak uitvoeren op een voor burgers zichtbare manier. Bij Tweede Kamerverkiezingen is het dus veel duidelijker wat er op het spel staat dan bij Europese verkiezingen. Veel burgers realiseren zich terdege dat een groot deel van het beleid 'uit Brussel komt'. Maar als zij — terecht — denken dat zij dit beleid via Europese verkiezingen nauwelijks kunnen beïnvloeden, dan is het niet verwonderlijk dat zij het belang daarvan laag inschatten.

De tweede reden waarom Europa zo weinig leeft onder de bevolking is dat veel nationale politici de hinderlijke neiging hebben hun eigen beleidsverantwoordelijkheid af te schuiven op Brussel. Vooral als het gaat om impopulaire maatregelen krijgt de EU vaak de zwartepiet toegespeeld. Ministers binnen het tweede kabinet-Balkende wezen bijvoorbeeld veelvuldig naar Europese begrotingsregels als reden voor vergaande bezuinigen. In 2004 gaf minister van Financiën Zalm zelfs te kennen dat hij een mogelijke rode kaart uit Europa vanwege het oplopende begrotingstekort zou verwelkomen. Dit zou immers de druk vergroten op coalitiegenoten CDA en D66 om extra bezuinigingen in de sociale zekerheid te accepteren.⁴ Dit soort manoeuvres van nationale politici versterken bij burgers het gevoel dat zij nauwelijks invloed kunnen uitoefenen op het Europese beleid: kennelijk hebben zelfs ministers er niets over te zeggen. En als je toch geen invloed hebt, waarom zou je je er dan in verdiepen?

Ten derde is het voor veel Nederlanders niet duidelijk in welke mate Europa opkomt voor hun belangen. Ten tijde van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal behoorde Nederland tot een select gezelschap van drie kleine en drie grote landen, anno 2009 heeft de Europese Unie 27 lidstaten. De Nederlandse

De Europese Unie staat in laag aanzien en burgers hebben de indruk dat Europese verkiezingen tamelijk onbelangrijk zijn

invloed lijkt voor veel burgers dan ook niet langer vanzelfsprekend. Met de toename van het aantal lidstaten zijn specifieke Nederlandse beleidsstandpunten, zoals de legalisering van softdrugs of prostitutie, mogelijk in gevaar.⁵ Ook de discussie uit 2005 over de financiële bijdrage van Nederland aan de EU kan worden gezien in het licht van het onduidelijke belang van Europa. Sinds de jaren negentig behoort Nederland tot de kopgroep van nettobetalers. Na de afwijzing van het grondwettelijk verdrag in het referendum eiste de toenmalige minister van Financiën Gerrit Zalm 'zijn geld' terug van de EU en bedong een korting van 1 miljard euro. Wat verder nog bijdraagt aan de discussie over het belang van de EU voor Nederland zijn schandalen rond corrupte Europese politici en ambtenaren, verhalen over parlementariërs die enkel tekenen om hun dagvergoeding te incasseren en dan snel weer vertrekken, de geldverslindende maandelijkse verhuizing van Brussel naar Straatsburg en het tolkencircus.

Kortom, de Europese Unie staat in laag aanzien en burgers hebben de indruk dat Europese verkiezingen tamelijk onbelangrijk zijn: je kunt wel gaan stemmen, maar de uitslag heeft geen zichtbare consequenties voor het beleid. Het feit dat Europese verkiezingen onbelangrijk worden gevonden en het meer algemene gevoel

van onmacht ten aanzien van Europese politiek heeft gevolgen, niet alleen voor de wijze waarop kiezers zich in Europese verkiezingen gedragen, maar ook voor de rol die het thema Europa speelt in de nationale politiek. Dat punt verdient nadere beschouwing.

EUROPA ALS NATIONAAL ISSUE

Onder welke voorwaarden spelen Europese onderwerpen een rol in de nationale verkiezingsstrijd in de EU-lidstaten? Tot dusver is slechts in een handvol wetenschappelijke artikelen deze vraag onder de loep genomen. Het leverde tegenstrijdige conclusies op. Enkele auteurs⁶ zijn van mening dat opvattingen van politieke partijen over Europa wel degelijk van invloed zijn op nationaal stemgedrag, terwijl andere⁷ betogen dat het effect van Europa vrijwel te verwaarlozen is. Wie heeft er gelijk?

Recent onderzoek wijst uit dat beide visies juist zijn.⁸ De tegenstrijdigheid verdwijnt als bepaalde kenmerken van de electorale context in ogenschouw genomen worden. Met andere woorden: Europa speelt alleen een rol in nationale verkiezingen als aan bepaalde voorwaarden voldaan is. Drie factoren blijken cruciaal: *samenhang*, *conflict* en *belang*. Ten eerste moet er een samenhang bestaan tussen het Europese thema en de belangrijkste politieke conflictlijn, dat wil zeggen de links/rechts-dimensie. Het idee hierachter is dat het Europese thema moet worden vertaald in de dominante 'taal' van partijpolitiek conflict. Als dit het geval is, hoeven kiezers minder moeite te doen om partijstandpunten over Europa te achterhalen en kunnen partijen het Europese thema verkopen binnen hun bestaande pakket van politieke opvattingen. De tweede voorwaarde is dat politieke partijen onderling verdeeld moeten zijn over Europa. Alleen als er echte rivaliteit tussen partijen bestaat, kan Europa electoraal van invloed zijn. Is dit niet het geval, dan kunnen kiezers hun opvattingen over Europa immers niet via hun stem laten doorklinken. De derde voorwaarde is dat kiezers belang moeten hechten aan Europa.

Zij moeten het thema belangrijk genoeg vinden om het uiteindelijk te laten meewegen in het stemhokje.

Uit een vergelijking van de invloed van opvattingen van politieke partijen over Europa op kiesgedrag in recente parlementaire verkiezingen in West-Europa blijkt dat in sommige landen, waaronder Denemarken en Groot-Brittannië, Europa duidelijk door politieke partijen is gepolitiseerd, dat kiezers het thema belangrijk vinden en dat het thema aansluit bij bestaande politieke conflicten. Doordat aan deze voorwaarden is voldaan hebben Euro-

Alleen als er echte rivaliteit tussen partijen bestaat, kan Europa bij nationale verkiezingen electoraal van invloed zijn

pese opvattingen in deze landen wel degelijk invloed op het stemgedrag van burgers; hier is sprake van *EU issue voting*. Tussen de Britse en Deense situatie bestaan overigens wel belangrijke verschillen. Zo loopt de richting van de samenhang tussen het Europese thema en de links/rechts-dimensie uiteen. In Denemarken vinden we kritische geluiden ten aanzien van Europese integratie aan de linkerzijde van het politieke spectrum, terwijl in Groot-Brittannië de Conservatieven uiterst sceptisch zijn. Bovendien bestaan er inhoudelijke verschillen tussen de Deense en Britse discussie over Europa. De Deense discussie is veelal toespit op vraagstukken van meer of minder deregulering en marktwerking, in Groot-Brittannië staat het behoud van de eigen soevereiniteit en de Britse pond centraal.

De Nederlandse situatie is anders. Tot en met de verkiezingen in januari 2003 werd nauwelijks aan de voorwaarden van samenhang, conflict en belang voldaan, zodat de drempel voor het ontstaan van *EU issue voting* niet werd

gehaald. Nederlandse kiezers vonden Europa niet belangrijk en politieke partijen boden hun ook weinig verschillende perspectieven. Dit verklaart waarom Europa zo'n tweederangs thema was in de Haagse verkiezingsstrijd.⁹

De vraag is of het referendum over het grondwettelijk verdrag uit 2005 de situatie heeft veranderd. Uit onderzoek blijkt dat het inderdaad gevolgen heeft gehad.¹⁰ Bij de verkiezingen in 2006 profileerden partijen — vooral de tegenstanders van het nieuwe verdrag — zich sterker dan voorheen op Europese thema's. Het belang dat Nederlandse kiezers aan Europa hechten lijkt te zijn toegenomen. Dit geldt vooral voor mensen die stemmen op partijen die zich uitgesproken tegen- of voorstanders van de grondwet hebben getoond, dat wil zeggen: SP, CU en PVV, respectievelijk D66. Het Europese thema raakt ook steeds sterker verbonden met links/rechtse standpunten van partijen en kiezers. Let wel, dit verband is niet rechtlijnig: terwijl de linkse en rechtse polen toenemend sceptisch zijn over Europese samenwerking is het politieke midden nog steeds positief.

Als gevolg van deze ontwikkelingen hebben we tijdens de verkiezingen van 2006 met de eerste voorzichtige tekenen van *EU issue voting* te maken gehad. Ook al speelden Europese thema's geen buitengewoon grote rol in die verkiezingscampagne, toch heeft een aantal kiezers opvattingen over Europa laten meewegen in de stemkeuze. Toenemend euroscepticisme binnen het electoraat komt vooral de SP en PVV ten goede. Over het geheel genomen was de invloed van Europa op de verkiezingsuitslag van 2006 gering — het strijdpunt maakte hoogstens een paar procentpunten verschil — maar het lijkt erop dat Europa electoraal iets aan belang heeft gewonnen.

De Tweede Kamerverkiezingen van 2011 zullen moeten uitwijzen of deze trend zich voortzet. Vooralsnog is er weinig aanleiding om te verwachten dat dit het geval zal zijn. Maatschappelijke of politieke discussies over het hoe en wat in Europa zijn schaars in de Nederlandse polder.

BOODSCHAP AAN HET KABINET

Europese thema's spelen geen grote rol in nationale verkiezingen. Doen ze dat wel in Europese verkiezingen? Reeds in het eerste onderzoek naar het gedrag van kiezers bij Europese verkiezingen is vastgesteld dat Europese verkiezingen worden beschouwd als tweederangs nationale verkiezingen.¹¹ Omdat kiezers geen verband zien tussen de uitkomsten van Europese verkiezingen en Europese politiek, verdiepen zij zich nauwelijks in de keuze die voorligt. Partijen besteden veel minder campagnegeld aan Europese verkiezingen dan aan nationale verkiezingen. De aandacht van de media voor deze campagnes is ook zeer beperkt, vergeleken met die voor nationale verkiezingen.¹² Het verrast dan ook niet dat de opkomst bij Europese verkiezingen zo laag is.

In juni 2009 zal de opkomst relatief hoog zijn, in vergelijking met de Europese verkiezingen van 1994 en 1999

Diegenen die wel gaan stemmen oriënteren zich grotendeels op de nationale politiek en gebruiken de Europese verkiezingen vooral om een boodschap te sturen aan de nationale partijen. Het kiesgedrag is in dit opzicht sterk afhankelijk van het moment waarop de volgende nationale verkiezingen zullen worden gehouden. Omdat Europese verkiezingen om de vijf jaar worden georganiseerd en nationale verkiezingen om de vier jaar of minder, lopen de cycli nooit parallel. In 1994 werd de Europese verkiezing een maand na de Tweede Kamerverkiezing gehouden (de een in mei, de ander in juni). De Europese verkiezing van juni 1999 vond plaats een jaar na een Tweede Kamerverkiezing (mei 1998). In dit soort gevallen zijn Europese verkiezingen non-events. Er is dan

net een belangrijke verkiezing achter de rug, de partijkassen zijn leeg, de media zijn niet geïnteresseerd en de kiezers evenmin. In die omstandigheden is de opkomst laag en voor zover men gaat stemmen, doet men dat 'met het hart'. Men stemt dus zonder strategische overwegingen op de partij waarvoor men de sterkste voorkeur koestert.

In juni 2009 hebben de Nederlandse kiezers al geruime tijd geen mogelijkheid gehad om zich uit te spreken over het kabinetsbeleid. On-

De middenpartijen kunnen zich niet langer verschuilen achter een kreet als 'Europa is zo moeilijk uit te leggen'

derzoek laat zien dat Europese verkiezingen in een dergelijke situatie vooral worden gebruikt als referendum over de nationale regering. De opkomst is relatief hoog, omdat burgers het gevoel hebben dat hun stem ertoe doet — niet voor de Europese, maar voor de nationale politiek.¹³ Ook is bekend dat regeringspartijen in deze omstandigheden relatief slecht scoren.¹⁴ Uit de literatuur is bekend dat er sowieso een 'cost of governing' bestaat. Gemiddeld gesproken kost deelname aan een regering stemmen, doordat burgers meer verwachten van regeringspartijen dan die kunnen waarmaken.¹⁵ Ook moeten regeringspartijen afwegingen maken tussen verschillende belangen, waardoor sommige kiezers hun belangen geschaad zien. Regeringspartijen bereiken gemiddeld twee jaar na de nationale verkiezingen een dieptepunt in de peilingen. Omdat zij de neiging hebben impopulaire maatregelen in de eerste helft van een regeerperiode te nemen en zeker niet in het laatste jaar voor de verkiezingen, herstellen regeringspartijen zich vaak in dat laatste jaar. Als Europese verkiezingen twee jaar na de nationale verkiezing worden gehouden, lijden regerings-

partijen gemiddeld het grootste verlies.

We hebben hier gesproken over een aantal algemene wetmatigheden die bekend zijn uit onderzoek. Uiteraard doen zich vaak bijzondere omstandigheden voor die ertoe leiden dat een verkiezing zich aan die wetmatigheden onttrekt, zoals een politiek schandaal, een regeringscrisis of iets dergelijks. De aanpak van de kredietcrisis door minister van Financiën Wouter Bos lijkt in eerste instantie positief uit te pakken voor de populariteit van de PvdA. Dat zou ertoe kunnen leiden dat de Europese Verkiezingen van 2009 zich aan de normale patronen onttrekken. Als er zich geen uitzonderlijke omstandigheden zouden hebben voorgedaan, hadden we op basis van de ons bekende wetmatigheden voor 2009 de volgende verwachtingen kunnen uitspreken:

- > de opkomst zal relatief hoog zijn, zeker vergeleken met de Europese verkiezingen van 1994 en 1999;
- > er zal meer mediabelangstelling zijn voor de Europese verkiezingen dan er voorheen was, nationale lijsttrekkers zullen zich nadrukkelijker in de Europese verkiezingsstrijd mengen; als de opkomst relatief hoog is, zullen politici hieruit ten onrechte concluderen dat Europa 'leeft';
- > de grote regeringspartijen zullen verliezen lijden en het slechter doen dan in de nationale verkiezing in 2011 het geval zal zijn.

Vanwege de kredietcrisis is de vierde verwachting erg onzeker; de andere drie voorspellingen zullen er waarschijnlijk minder door worden beïnvloed.

MIDDENPARTIJEN, GA HET DEBAT AAN!

Dit brengt ons bij de slotvraag: onder welke omstandigheden zouden Europese verkiezingen en Europese politiek hun tweederangs karakter kwijtraken? Er zijn twee routes denkbaar. De eerste is een institutionele verandering op Europees niveau. In zijn recente boek *What's wrong with the European Union and how to fix it* stelt Simon Hix dat de oplossing berust in institutio-

nele veranderingen die een openlijke strijd om het politiek leiderschap en beleid op Europees niveau garanderen. Hierbij valt niet alleen te denken aan een radicale Europeanisering van Europese verkiezingen waarbij Nederlanders op niet-Nederlanders kunnen stemmen en omgekeerd, maar ook aan de invoering van een direct door het volk gekozen Raadsresident.¹⁶ De verkiezingen van deze 'president van Europa' zouden zeker een debat over de richting en reikwijdte van Europese politiek aanzwengelen. Daarnaast lijkt de nationale media-aandacht voor een dergelijke Europese *horse race* vrijwel voorgeprogrammeerd te zijn. Kortom, Europese politiek zal tot leven komen en de keuzes van kiezers krijgen directe gevolgen. Dergelijke institutionele veranderingen zijn gezien de recente strubbelingen omtrent de ratificatie van het Verdrag van Lissabon op korte termijn echter zeer onwaarschijnlijk.

Een realistischere oplossing voor de korte termijn is het aanjagen van het politieke debat over Europa binnen de nationale politiek. Tot dusver houden politieke partijen, vooral de grote middenpartijen, grotendeels de boot af als het om discussies over Europa gaat.¹⁷ Hoogstwaarschijnlijk doen zij dat uit strategische overwegingen. De positieve Europese standpunten van middenpartijen zijn bij een deel van

de achterban impopulair. Door het Europese thema te mijden voorkomen de middenpartijen dat er een debat binnen de eigen gelederen ontstaat. Deze strategie leidt uiteraard tot een depolitisering van Europese kwesties binnen de nationale politiek. Een stabiel politiek evenwicht is dit echter niet. Oppositiepartijen op de flanken van het politieke spectrum — de PvdV en de SP bijvoorbeeld — staan immers dichterbij de eurosceptische standpunten van een groot deel van de kiezers en zullen hier ongetwijfeld electoraal munt uit willen slaan.

Om een goed debat over Europese samenwerking mogelijk te maken, opdat burgers echt positie kunnen bepalen, kan het politieke midden zich niet langer afzijdig houden. Men zal in debat moeten gaan met de eurosceptici. De middenpartijen kunnen zich niet langer verschuilen achter een kreet als 'Europa is zo moeilijk uit te leggen'. In andere landen wordt immers al jaren uitgebreid over Europa gedebatteerd. Politieke partijen in Nederland moeten het voortouw nemen. Zij moeten hun Europese standpunt uitleggen en aangeven hoe dit zich verhoudt tot andere belangrijke politieke kwesties. Met het toenemende belang van Europa voor de Nederlandse politieke verhoudingen, hebben politici de plicht zich duidelijk te positioneren en hun standpunten zorgvuldig uit te leggen.

Noten

1 E. Versluis en J. Hoogeboezem (2004), 'Uitvoering van Europees beleid in Nederland', in: <i>Bestuurskunde</i> 13(6): 271-78. 2 S. Hix (2008), <i>What's wrong with the European Union and how to fix it</i>. Cambridge: Polity Press. 3 In het beste geval is er sprake van een indirecte legitimatie via het Europees Parlement (EP). Europarlementariërs moeten de Europese Commissie goedkeuren, maar dit geldt alleen voor de Commissie in haar geheel.	Individuele commissarissen worden wel gehoord in zittingen in het EP, maar mogen niet individueel goed- of afgekeurd worden (zie S. Hix, 2008: 125-35). 4 Zie http://www.nrc.nl/dossiers/stabiliteitspact/nieuws_2004/ article1621401.ece/Rode_kaart_zou_Zalm_niet_slecht_uitkomen (toegang 26.09.08). 5 J. de Beus (2008), 'Groter Europa, opstandiger Nederland. Opheffing van eurosceptis in een conservatieve tijd', in: <i>Internationale Spectator</i> 62(1): 37-41. 6 G. Evans (2002), 'European integration, party politics and voting in the 2001 election', in: L. Bennie et al. (red.), <i>British elections and parties review</i>. London: Frank Cass Publishers. E. R. Tillman (2004), 'The European	43

- Union at the ballot box? European integration and voting behaviour in the new member states', in: *Comparative Political Studies* 37(5): 590-610.
- 7 P. Mair (2000), 'The limited impact of Europe on national party systems', in: *West European Politics* 23(4): 27-51. J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder (2005), 'Reus in de polder? Nederlandse kiezers en het electorale belang van Europese integratie', in: H. Vollaard en B. Boer (red.) *Euroscopsis in Nederland*. Utrecht: Lemma.
 - 8 C.E. de Vries (2007), 'Sleeping giant: fact or fairytale? How European integration affects vote choice in national elections', in: *European Union Politics* 8(3): 363-85.
 - 9 Ibid.
 - 10 C.E. de Vries (2009), 'The impact of EU referenda on national elections. Evidence from the Dutch case', in: *West European Politics* 32(1): 142-71.
 - 11 K. Reif en H. Schmitt (1980), 'Nine second-order national elections. A conceptual framework for the analysis of European election results', in: *European Journal for Political Research* 8(1): 3-44.
 - 12 Zie C.H. de Vreese et al. (2006), 'The news coverage of the 2004 European parliamentary election campaign in 25 countries', in: *European Union Politics* 7(4): 477-504.
 - 13 M.N. Franklin (2007), 'Effects of space and time on turnout in European elections', in: W. van der Brug en C. van der Eijk (red.), *European elections and domestic politics. Lessons from the past and scenarios for the future*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
 - 14 M. Marsh (2007), 'European Parliament Elections and Losses by Government Parties', in: W. van der Brug en C. van der Eijk (red.), *European elections and domestic politics. Lessons from the past and scenarios for the future*. Notre Dame: University of Notre Dame Press. Van der Brug et al. (2007), *The economy and the vote. Economic conditions and elections in fifteen countries*. Cambridge: Cambridge University Press.
 - 15 Voor een deel hebben partijen dit aan zichzelf te wijten, door in verkiezingstijd meer te beloven dan men kan waarmaken.
 - 16 S. Hix, *ibid.*
 - 17 C.E. Netjes en H. A. Binnema (2007), 'The salience of the European integration issue. Three data sources compared', in: *Electoral Studies* 26(1): 39-49.